

UOT:811.512.162.

**AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTEQRASIYANIN ROLU VƏ ONUN  
PSIXOLİNGVİSTİK VƏ DİDAKTİK PRİNSİPLƏR ƏSASINDA  
TƏMİN OLUNMASI**

*dosent Quliyeva Tahirə Əbdürrəhman qızı  
Gəncə Dövlət Universiteti*

**Xülasə:** *Təlimdə fənlərarası həyata keçirilməsi orta məktəbdə müxtəlif elmlər arasında müəyyən edilən və təşəkkül tapan əlaqələrin inikasıdır. Təlimdə sistemativ olaraq fənlərarası əlaqələr keçirilsə, onda şagirdlərin assosiativ fəaliyyətləri xeyli dərəcədə güclənər və onlarda elmi anlayışların formalaşmasını təmin edir. Şagirdlərdə formalaşan elmi biliklər komponentli olub, özündə müxtəlif sistemlərin elementlərini birləşdirər. Hər bir tədris fənni daxilində, onun sistemində bir sıra digər fənlərin rüşeymləri vardı və təlimdə onlardan istifadə edilməlidir.*

**Açar sözlər:** müasir təhsil, integrasiya, kurikulum, müstəqil toplama, düşünmə, mənimsəmə, yaradıcı tətbiqetmə

**Ключевые слова:** современное образование, интеграция, учебная программа, самостоятельный сбор, мышление, освоение, творческое применение

**Key words:** modern education, integration, curriculum, independent collection, thinking, mastering, creative application

*Təhsil sistemində islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartları ilə uyğunlaşsın.*

**H.Əliyev**

Müasir zamanda integrasiya qlobal dünyanın təhsil aləmində aparıcı yer tutur. “Təhsildə integrasiya dəb, növbəti kompaniya deyildir. O, bu gün insan fəaliyyətinin bütün sferasını xarakterizə edən, əks etdirən bir tendensiyaıdır” [3].

Ümumi təhsildə integrasiyanın aparılması bu sahədə ciddi elmi, pedaqoji, metodik araşdırmaların təşkilini istisna etmir. İnteqrasiya sahəsində praktik fəaliyyətimizin nəzəri-pedaqoji əsaslarının öyrənilməsi, bütövlükdə islahatçılıq fəaliyyətimizin əsasına gətirilməsi bu günümüzün təxirəsalınmaz vəzifələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası Ümumi Təhsilin Konsepsiyasında (Milli Kurikulum) orta təhsilin, o cümlədən onun hər bir pilləsinin məqsəd və vəzifələri, gözlənilən təlim nəticələri ətraflı şərh olunmuşdur. Kurikulumun tətbiqinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yetişdirilən vətəndaş həyatı bacarıqlara yiyələnsin. Həyatı bacarıqların da yüksək səviyyədə olması üçün şagird bütün fənlərdən ilkin məlumata sahib olmalı, öyrəndiklərini tətbiq edə bilməlidir. Elə bu səbəbdən də müasir dərslərin qarşısında bir sıra tələblər dayanır. Verilən başlıca tələblərdən biri də elmilik prinsipi gözləməklə şagirdlərdə bilikləri *müstəqil toplama, düşünmə, mənimsəmə və yaradıcı tətbiqetmə* qabiliyyəti formalaşdırmaqdır.

Təlimdə fənlərarası əlaqənin həyata keçirilməsi orta məktəbdə müxtəlif elmlər arasında müəyyən edilən və təşəkkül tapan əlaqələrin inikasıdır. Təlimdə sistemativ olaraq fənlərarası əlaqələr keçirilsə, onda şagirdlərin assosiativ

fəaliyyətləri xeyli dərəcədə güclənər və onlarda elmi anlayışların formalaşmasını təmin edir. Şagirdlərdə formalaşan elmi biliklər komponentli olub, özündə müxtəlif sistemlərin

elementlərini birləşdirər. Hər bir tədris fənni daxilində, onun sistemində bir sıra digər fənlərin rüşeymləri vardı və təlimdə onlardan istifadə edilməlidir.

Bunun üçün ilk növbədə müəllimin özünün elmi səviyyəsi, pedaqoji ustalığı yüksək olmalıdır. Dərsə hazırlıq mərhələsində çəkilən zəhmət, axtarıcılıq, izah və iradlarda elmi dəqiqlik, perspektivdə öyrədiləsi mövzular üçün zəmin yaradılması müəllimin səviyyəsinin göstəriciləridir. Bu göstəricilərin işığında müəllim şagird üçün azad, sərbəst təlim meydanı yaratmalıdır ki, o, (yəni şagird) bilikləri daha çox özünün əvvəlki bilikləri zəminində qavrasın, toplansın, düşüncə süzgəcindən keçirərək yaradıcı tətbiq edə bilsin. Yəni şagird təlim prosesində “kəşf edən” statusundakı mövqelərini gücləndirməklə məşğul olsun. **(4, s.44)**

Azərbaycan dili müəllimi qrammatikadan “Fonetika” bəhsini keçir. O, fonetika terminini şagirdə başa salmaq üçün izah edir ki, bu söz yunanca “phonetke” sözündən əmələ gəlmişdir. Onun tərkibindəki fon (yunanca isə “phone”) hissəsinin mənası səs deməkdir. Fonetika dildə olan səslərdən bəhs edir, onların xüsusiyyətlərini öyrənir. Şagirdlərə tapşırıqlar ki, tərkibində fon olan başqa sözlər tapıb desinlər. Onlar həyat təcrübəsinə əsasən telefon, maqnitofon, patefon, mikrofon və s. sözləri deyirlər. Müəllim başa salır ki, həmin sözlərin hamısı səs anlayışı ilə bağlıdır və ona görə də tərkiblərində fon (səs) sözü vardır. Fizika müəllimi isə yeri gələndə bu barədə daha geniş və daha elmi cavab verməli, tələbələrin qrammatika dərsi ilə əlaqədar aldıkları məlumatı dərinləşdirməli, möhkəmləndirməlidir. Nəticədə şagird başa düşməlidir ki: *Mikrofon*-səs dalğalarını elektrik dalğalarına çevirərək uzaq məsafəyə verən cihazdır. *Patefon*-plastinka üzərinə yazılmış səsi bərpa edən aparatdır. *Telefon*-bir stansiyadan verilən səsi elektrik dalğalarına çevirərək digər stansiya çatdırıran və ya əksinə, elektrik dalğalarını səsə çevirərək qəbuledici stansiya verən elektrik aparatları sistemidir. Beləliklə, şagird həyatda eşitdiyi sözlər haqqında ilk elmi məlumatı (haqqında danışılan sözlərin səsle bağlı olduğunu) qrammatikanın tədrisi zamanı alır və fizika dərslərində onların mahiyyətini, funksiyasını, ifadə etdikləri məfhumları və s. ətrafı öyrənir. Deyək ki, Azərbaycan dili müəllimi yenə də “Fonetika” bəhsi üzrə danışdığı səslərinin əmələ gəlməsi haqqında məlumat verir. Bu zaman o istər-istəməz ağciyərlər, nəfəs borusu, xirtdək, səs telləri, ağız boşluğu, dil, diş, damaq və s. sözləri (terminləri) qısa şəkildə izah edir. Lakin tələbələr orta məktəbin yuxarı siniflərində anatomiyanın tədrisi zamanı həmin sözlərin mənasını daha dərinlən öyrənir, onların funksiyasını dəqiq şəkildə başa düşürlər. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan dili müəllimi anatomiya müəllimi ilə əlaqə saxlamalı, onun həmin terminləri izah edərkən danışdığı səslərinin əmələ gəlməsindəki rolunu bir daha tələbələrin yadına salmasına nail olmalıdır. Bu əlaqə bir tərəfdən nəzəri məlumatın, -danışığı səslərinin əmələ gəlməsi üsullarının yaxşı mənimsənilməsinə, yadda qalmasına, digər tərəfdən isə ağciyərlər, nəfəs borusu, xirtdək, səs telləri... kimi terminlərin mənasının dərinlən öyrənilməsinə, deməli, lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, sözlər çox vaxt bir neçə mənada işlədilir. Məsələn, “*sinif*” sözünü şagirdlər əvvəlcə dərs keçilən otaq, yaxud bir qrup şagird mənasında başa düşmüşlər. Lakin tədrisən orta məktəbdə tarix müəllimi həmin sözün tarix fənni ilə bağlı bir termin olduğunu da praktik yolla başa salır: Sinif-tarixcə müəyyən ictimai istehsal sistemində tutduqları mövqeyə görə, istehsal vasitələrinə olan öz münasibətlərinə (çox qismi qanunlarda möhkəmləndirilib rəsmiləşdirilən bu münasibətlərə) görə, ictimai əmək təşkilindəki rollarına görə, deməli, malik olduqları ictimai sərvətdən pay almaq üsuluna və bu payın qədərinə görə fərqlənən böyük insan qruplarına deyilir. *Təzyiq* sözü isə adi halda bir mənada, fizikada termin kimi başqa mənada

işlədilir (vahid səthə düşən qüvvəyə təzyiq deyilir). Şagird öz nitqində: parça, şüa, çevrə, dairə, bucaq sözlərini orta məktəb məktəb proqramında həndəsə fənnini keçənə qədər az-çox işlədir. Lakin onların mənasını daha dərinədən ancaq həndəsə dərslərində öyrənir. Məsələn, evin küncü, evin bucağı, günəş şüası, bir parça ət və s. kimi ifadələri şagird həyatda tez-tez eşidir. Həndəsədə şagird öyrənir ki: *Parça*-hər iki tərəfdən hüdudlanmış düzxət hissəsidir. *Şüa* - təkə bir tərəfdən hüdudlanmış düz xətdir. *Çevrə* - bütün nöqtələri mərkəzdən eyni uzaqlıqda olan kəsilməz xətdir. *Dairə*-çevrənin daxilindəki müstəvi hissəsidir. *Bucaq*-bir nöqtədən çıxan iki şüanın əmələ gətirdiyi fiqurdur və s. Əlbəttə, bütün bu sözləri dil-ədəbiyyat müəllimi izah edə bilməz. Buradakı sözlərin bəzilərini tarix müəllimi, bəzilərini kimya, bəzilərini isə riyaziyyat müəllimi daha yaxşı öyrədə bilər. Qabaqcıl müəllimlər belə sözlərin məzmununu başa salarkən, etimoloji təhlildən istifadə edirlər.

*Ədəbiyyat* fənninin digər fənlərlə inteqrasiyasından bəhs edərkən, məntiqi olaraq onun ilk əlaqəsi Azərbaycan dili fənni ilə düşünülür. Ədəbiyyat fənni milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin aşılındığı əsərləri tədris etdiyinə görə *həyat bilgisi* fənni ilə əlaqəsini qurmaq olar. *Biologiya fənni* üzrə əlaqəsini də təbiət, bitki və heyvanlardan bəhs edən əsərlərlə əlaqədar vermək olar. *Xarici dil* fənni üzrə əsərlərdə işlənən xarici sözlərin istifadəsi zamanı qurmaq olar. *Təsviri incəsənət* fənni üzrə təsviri xarakter daşıyan əsərlərin rəng və boyalarla ifadə edilməsi bu inteqrasiyanı da yaratmağa yaxşı vasitədir. *İnformatika fənni* ilə əlaqəsini mövzuya görə bütün məlumatların, informasiyaların araşdırılması, ötürülməsi, təqdimatların, məlumatların hazırlanması zamanı istifadə etmək olar. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan dili dərslərində mövzularla bağlı fənlərarası inteqrasiya göstərilir. Bəli, interaktiv kurikulumda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının nəzərdən keçirilməsi üçün fənlərin vəhdəti əsas götürülür. Şagirdin məntiqi və öyrəndiyi bilik bu cür qiymətləndirmə materialları ilə üzə çıxarılmalıdır.

Azərbaycan təhsilində dəqiq və təbiət elmlərinə maraq digərlərinə nisbətə daha azdır. Bəlkə də, təqdim etdiyimiz bu nümunələrin mütəmadi istifadə edilməsi şagirdlərin digər fənlərə də münasibətində dəyişiklik yarada bilər. Bu cür testlərə marağın yüksək olmasını Fənlərin dostluğu olimpiadasının (FDO) I buraxılışında müsahibə verən tanınmış pedaqoq p.e.n.,dos.Ənvər Abbasov çoxfənli inteqrasiya haqqında və olimpada haqqında bunları söyləmişdir: “İnteqrativ testlərdə şagird bir fənnin daxilində yox, bütün fənlərin arealında düşünməyə sövq edilir. Şagird istər istəməz düşünmək, araşdırmaq və müəyyən qərar vermək problem qarşısında durur” (5). Bu, bir tərəfdən müəllim üçün bir nümunədirsə, digər tərəfdən müəllim özü də fənlərsi inteqrasiyanı yarada bilər. Çünki mövzuların tədrisi zamanı şagirdlərdə yaranan suallarla əlaqədar verilən əlavə məlumatlar digər fənlərdə keçilən mövzularla qarşılaşdırılır, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə zəmin yaradır.

### **Ədəbiyyat**

1. H.Balıyev. A.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı,2014
2. H.Balıyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996
3. [www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan.../69130.htm](http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan.../69130.htm)
4. M.Həsənov,S.Agayev,V.Məmmədova,Y.Fərzəliyeva.Fənlərin inteqrasiyası. Bakı , 2013
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı-2008

**РОЛЬ ИНТЕГРАЦИИ НА УРОКАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЕЕ  
ОБЕСПЕЧЕНИЕ НА ОСНОВЕ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И  
ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ**

*Кулиева Тахира Абдуррахман кызы*

*Резюме*

Реализация межпредметной связи в обучении является отражением выявленных и сложившихся связей между различными дисциплинами в вузе. Если в обучении систематически осуществляется межпредметная коммуникация, то ассоциативная деятельность студентов будет значительно усилена и обеспечит формирование у них научных понятий. Формируемое у студентов научное знание является компонентом и сочетает в себе элементы разных систем. Внутри каждого предмета его система имела зародыши ряда других предметов и должна использоваться в обучении.

**THE ROLE OF INTEGRATION IN THE LESSONS OF THE AZERBAIJANI  
LANGUAGE AND ITS PROVISION ON THE BASIS OF PSYCHOLINGUISTIC  
AND DIDACTIC PRINCIPLES**

*Guliyeva Taxira Abdurrahman*

*Summary*

The implementation of interdisciplinary communication in training is a reflection of the relationships identified and formed between different disciplines in high school. If interdisciplinary communication is carried out systematically in the training, then the associative activities of students will be significantly strengthened and will ensure the formation of scientific concepts in them. The scientific knowledge formed in students is a component and combines elements of different systems. Within each subject, its system had the embryos of a number of other subjects and should be used in teaching.

*Rəyçi: dos.G.Hüseynova*

*Daxil olma tarixi 13 iyun 2022-ci il*

**UOT:82-09.**

**M. F. AXUNDZADƏ NƏSRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

*Musayeva Kafiyyə Rəşid qızı*

*Gəncə Dövlət Universiteti*

*Gceferova@rambler.ru*

**Xülasə:** M.F.Axundov bədii məqsədi açıq-aydın olan əsərləri bəyənlirdi. O, eyhamla yazılan əsərləri tam təqdir etinəsə də, Rumini bu baxımdan o qədər də günahlandırmamışdı. Axundova görə Şərq ölkələrində ağır, dözülməz fanatizm və irtica hökm sürür, yeni fikirlər, mütərəqqi görüşlər ciddi təqib edilirdi. Odur ki, Rumi özünü «təqiblərdən qorumaq üçün naçar qalıb» bu vəsitəyə müraciət edibdir. Tənqidin, satiranın moizə və nəsihətdən üstün olmasından bəhs edən Axundov ortalığa belə bir sual qoyurdu: satiranın moizə və nəsihətdən bu qədər